

בשמועה דמתעסק

ביאור דברי רש"י בגוונא דנתכוין להגביה את התלוש / סתירות בשיטת רש"י בדין כסבור שהוא שומן ונמצא חלב / אוקימתא בשמעתין דמיירי שהיה לפניו גם חתיכת שומן וקושיות ע"ז / תוספת תמיהות וסתירות בענין

בשבת (עב, ב): איתמר נתכוין להגביה את התלוש וחתך את המחובר פטור, לחתוך את התלוש וחתך את המחובר, רבא אמר פטור, אביי אמר חייב. רבא אמר פטור דהא לא נתכוון לחתיכה דאיסורא. אביי אמר חייב, דהא קמיכוין לחתיכה בעלמא.

ביאור דברי רש"י בגוונא דנתכוין להגביה את התלוש

[א] פירש"י, נתכוין להגביה את התלוש – כגון דנפל סכין בערוגת הירק ונתכוין להגביהו.

והנה רש"י נקט כאן גוונא שנתכוין להגביה סכין דייקא ולא שנתכוין להגביה ירק תלוש, וצ"ב בטעמא דמילתא, ובספר מעשה רוקח על הרמב"ם (פ"א משבת) כתב דהיינו משום דלא הו"ל למימר וחתך את המחובר אלא הו"ל ותלש את המחובר, אלא ודאי לשון חתך מורה דאיכא סכין אמטו להכי בנתכוון להגביה פירש דהיה רוצה להגביה הסכין שהיה בערוגה.

ולפי פירוש זה נראה שנתכוין להגביה את הסכין שהיה בערוגה ובאמת הגביה את הסכין, אלא שאגב אורחא תוך כדי הגבהה נתלש ירק מחובר. וכן משעות לשון הריטב"א שהגביה את הסכין וחתך את הירק.

אולם בצל"ח כאן ועוד פירשו דבאמת לא מיירי שהגביה את הסכין עצמו אלא שבמקום הגבהת הסכין עלתה בידו לחתוך את המחובר, אלא שרש"י דקדק לפרש בתרי מיני, דסכין וירק תרי מיני נינהו, ויתבאר עוד להלן.

והנה ידוע מה שהקשו האחרונים (מגיני שלמה לקמן עה, א; מגן אבות למהר"ם בנעט ועוד) מה בין דין מתעסק לדין אינו מתכוין, ולמה לא יפטר המתעסק גם לולי קרא דאשר חמא בה משום שאינו מתכוין.

ובלשון רש"י כאן (ד"ה וחתך את המחובר) מפורש דמיבעיא לן קרא גם להאי גוונא שנתכוין להגביה את הסכין, ולכאורה קשה שחרי כאן בודאי לא נתכוין לפעולת איסור כלל, אלא רק להגביה סכין בעלמא, ולא עלתה על דעתו לחתוך איזה דבר.

ודוחק להעמיד דמיירי דווקא בגוונא שהיה זה פסיק רישא שלא יוכל להגביה את הסכין בלא לחתוך את המחובר, כי אין זכר לזה בגמ' ובראשונים.

ובפשוטו היה נראה לחלק דגוונא דמתעסק וגוונא דלא קא מכין תרי מיני נינהו, דבמתעסק אין נידון על הגדרת המעשה שעשה, האם באותו המעשה כלול גם האיסור, ולמשל, כאשר חותך בטעות את המחובר, אזי אין למעשה זה פירוש ומשמעות אחרת מלבד האיסור, אלא שאני בא לפוטרו מצד שהתעסקות שלו במעשה אינה נחשבת למעשה, והיינו משום שלא בא לעשות מעשה זה אלא מעשה אחר.

אולם בדין אינו מתכוין הנידון הוא על הגדרת המעשה, והיינו דמיירי שהמעשה שעושה יש לו פירוש ומשמעות גם לולי האיסור, וכגון שגורר מטה וספסל, אלא שכלול במעשה זה

גם איסור, כאשר גורר ועושה חריץ בקרקע, והנידון הוא האם כל משמעות המעשה כלולה במעשה דיליה, אחר שהוא התכוין רק לחלק אחד של המעשה.

ונבאר יותר, הרי בדין אינו מתכוין מצינו שכאשר זה פסיק רישיה מודה ר"ש ג"כ שזה אסור, והיינו טעמא כי כאשר החלק הזה של המעשה הוא מוכרח ובלתי נפרד מעצם המעשה, לא שייך לחלק ולהפריד את האיסור מן המעשה, וגם אם אינו מתכוין לכך, הרי עשה את המעשה, ולא בעינן כוונה בתורת כוונה, אלא אנו דנים על תורת מעשה דיליה.

ונראה שבמתעסק אף שאינו מתכוין כלל למה שעשה לבסוף, וכל המעשה בטעות ומכשול יסודו, מ"מ למעשה כפי שנעשה אין שום משמעות ופירוש מעבר לחלק של האיסור במעשה, והרי זה גרע טפי מפסיק רישא, דבפס"ר הביאור הוא שהחלק הזה של האיסור הוא בלתי נפרד מן המעשה שעשה, ואילו כאן במתעסק אין המעשה מתחלק לחלקים, אלא מה שעשה זהו האיסור, ודוק.

אולם כל חילוק זה נכון לפי הביאור של הצ"ח דמיירי הכא שלא עשה מעשה הגבהת סכין כלל, אלא רק מעשה של חיתוך מחובר, אולם לפי הסבר המעשה רוקח דמיירי שעלתה בידו הגבהת הסכין, אלא שאגב אורחא גם חתך את המחובר, הרי דמי ממש לגרירת ספסל שיש כאן מעשה גרירה שבאופן מסוים נעשה כאן גם איסור של עשיית חריץ, והכא עדיפא מינה שהרי זה נעשה ממש בטעות ושלא בכוונת המעשה, ומשא"כ בגרירת ספסל שמעשה הגרירה נעשה יותר בחוזק ובאומץ, ובכוונה תחילה, ולכן זה עשה את החריץ. [ולהלן בס"ד יתבאר עוד בענין זה].¹

פתירות בשיטת רש"י בדין כסבור שהוא שומן ונמצא חלב

[ב] הנה התוס' הקשו כמה קושיות על פירוש רש"י בביאור אוקימתא דשמעתין, דמיירי שנתכוין להגביה או לחתוך את זה וחתך את זה, ומכאן קושיות אלו נראה לר"ת דהכא מיירי בנתכוין לחתוך תלוש ונמצא שהוא מחובר וחותך מה שהיה מתכוין אלא שלא היה יודע שהיה מחובר, יעו"ש היטב.

והנה בדברי רש"י בשמעתין לא נתפרש בהדיא מה הדין בהאי גוונא דנתכוין לחתוך את התלוש ונמצא שהוא מחובר, דמחד גיסא נראה בכל מהלך דברי התוס' דרש"י לא נחלק בדין אלא רק בביאור דברי הגמ', שהרי לכאורה אי נימא שרש"י סבר שבכח"ג שנתכוין לחתוך תלוש ונמצא שהוא מחובר הוי שוגג ולא מתעסק, יקשה עליו מדברי הגמ' המפורשים לקמן בסמוך (עג, א): ושגג בלא מתכוין בשאר מצות היכי דמי דסבור דשומן הוא ואכלו, ובדברי רש"י שם נתפרש דכיון שלא נתכוין לאכילת איסור הוי מתעסק אפילו לאביי, יעו"ש, ובפשוטו מיירי כריחת לישנא שהיתה כאן חתיכה אחת שמטה בה, סבר שהיא שומן ואכלה ולבסוף נמצאת חלב, הרי לן מפורש בגמ' שאנו דנים בכח"ג דין מתעסק.

¹ ובשיעורי מו"ר זצוק"ל ביאר דהכא הוי דשא"מ טפי מגרירת ספסל ונעשה חריץ, דהתם בהאי מעשה גרירה גופא נעשה עי"ז חריץ, והכא גרע טפי, דב' מעשים הם, דנתכוון להגביה סכין ותלש עשב מחובר. ולכן ע"כ צ"ל דהכא איירי בגוונא דודאי פס"ר הוא דע"י הגבהת הסכין צריך ליתלש העשב דמוכרח הוא, וא"כ ל"ש בהא פטור דדשא"מ, אע"ג דהוא לא ידע דמוכרח ליתלש, מ"מ אין מוגדר האי מעשה כהרמת סכין, כיון דמוכרח הוא בודאי שע"י מעשה זה יתלוש המחובר, אע"ג שהוא לא שם ליבו לזה, ובעינן לפטורא דמתעסק בהיתרא, וה"נ בגורר את המיטה ואינו מודע לכך שבהכרח במעשה זה יעשה חריץ כגון דאיירי בעפר תיחוח, ל"ח דשא"מ, ופטור משום מתעסק בלחוד.

והתוס' לא הקשו כלל מסוגיא ערוכה זו על רש"י, רק בסוף דבריהם כתבו דלפי דברי ר"ת את"ש טפי דברי הגמ' דגוונא דכסבור שומן הוא ואכלו הוי ממש דומיא דשבת², ונראה מכל מהלך דבריהם, שבודאי לא עלתה על דעתם שלשיטת רש"י בכחאי גוונא הוי שוגג ולא מתעסק, אלא שאינו מעמיד את השמועה בהאי גוונא.

ועוד, שהרי רש"י נקט כאן תרי גווני דשוגג, כגון שנתכוין לכך אבל שגג דסבר שאין היום שבת, או סבר שמלאכה זו מותרת, ולא נקט ששגג וסבר על חלב שהוא שומן.

וביותר מפורש כן בדברי תוס' הרא"ש כאן וז"ל, וא"ת אמאי אפליגו לקמן בכסבור שהוא רשות היחיד ונמצא שהוא רשות הרבים דהיינו לגמרי פלוגתא דהכא, ולפירוש רש"י ניהא דלא דמי... ואדרבה נראה דלפירוש רש"י קשה טפי דאמאי אפליגו בכסבור רשות היחיד ונמצא רשות הרבים הוה לחו לאפלוגי בכסבור תלוש ונמצא מחובר כעין שנחלקו בנתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר.

ומבואר בדברי הרא"ש דהוה פשיטא ליה דלא פליג רש"י להלכה שבגוונא דכסבור שהוא שומן ונמצא חלב הוי מתעסק, ואדרבה, מבואר דלדידיה זהו רבותא דגוונא דלקמן שם, כסבור שהוא רשות היחיד ונמצא שהוא רשות הרבים, אלא שלא העמיד בציוור זה השמועה דידן שנחלקו בה אב"י ורבא.

אולם העומד לנגד זה הם דברי רש"י המפורשים בכריתות (יט, ב ד"ה מתעסק בחלבים): **ולא דמי לשוגג דשוגג היינו שנתכוין לחתיכה זו עצמה אבל סבור שהוא שומן.**

וכן דבריו בשבועות (יט, א ד"ה פרט למתעסק): **ואיזהו חייב נתכוין לחתוך כסבור תלוש ונמצא מחובר או כסבור היום חול או כסבור מלאכה זו מותרת וכו'.**

ברם על דברי רש"י הללו, יקשה מגוף השמועה דידן, ובתרת, חדא, מדברי הגמ' גבי שומן וחלב, ועוד, מדברי הגמ' גבי רה"י ורה"ר³. וכן הקשו האחרונים⁴.

ולכאורה יש להקשות גם מהא דאמרינן בגמ', ואב"י, שגג בלא מתכוין היכי דמי דסבור רוק הוא, ובלעו, והרי לן דאף לאב"י הוי מתעסק בגוונא שיש לו טעות וסבור רוק הוא ובלעו.

אלא דעלה איכא למידחי שפיר, דשאני התם שהוא נחשב מתעסק משום שיש כאן חילוקי מעשים באותה חתיכה עצמה, וזה מוכרח מיניה וביה, שהרי אב"י לא סבירא ליה לפטור מתעסק משום דמתעסק בהיתרא, וע"כ שמעשה בליעה אין לו שם אכילה בכלל, ומעשים מחלקים, וכפי שסיים בה רש"י: **ודכוותיהו דשבת דפטור נתכוין להגביה ועלתה בידו חתיכה.**

וחילוק זה מפורש היטב בלשון רש"י בסנהדרין (סב, ב): **שבשאר מצות שגג בלא מתכוין – בחלבין ובעריות איכא למתוקמא כגון חלב המהותך לפניו, וכסבור רוק הוא ובלעו, דלא מתכוין לאכילה אלא מתעסק בדבר אחר, בבליעת רוק, והיכי דמי שוגג גמור כסבור**

² וכן הוא בריטב"א "ויש ראייה לפירוש זה דלקמן בשמעתין מדמינן לה למי שסבור שהיה בפיו שומן ואכלו ונמצא שהיה חלב או שהיה סבור רוק הוא ובלעו ונמצא שהוא חלב".

³ ומדין נתכוין לזרוק שתים זורק ארבע ליכא ראייה, דיש לומר שמעשה זריקה של ארבע כלפי מעשה זריקה של שנים הוי כב' הפצים דהו"ב מיני פעולות, וכ"כ הריטב"א, ויעו"ש מה שהקשה בזה.

⁴ עי' בראש יוסף כאן ובשו"ת מנחת ברוך סימן י ענף א ובשו"ת אבני נזר חו"מ סי' קצא ס"ק ד.

שומן הוא ואכלו, דנתכוין לאכילה, אבל זה לא שוגג הוא ואפילו הכי חייב כדאמרן לקמן בשמעתין⁵.

הרי לנו להדיא שאף שכסבור שומן הוא ואכלו הוי שוגג גמור, כסבור רוק הוא הוי מתעסק, והיינו משום שאינו מתעסק במעשה אכילה, וכאמור.

איברא דאכתי יקשה טובא מכל הני קושיות דלעיל.

אוקימתא בשמעתין דמיירי שהיה לפניו גם חתיכת שומן וקושיות ע"ז

[ג] ואשר נראה בס"ד בהקדם כמה הקדמות, איתא בכריתות (יט, ב): אמר רב נחמן אמר שמואל מתעסק בחלבים ועריות חייב, שכן נחנה; מתעסק בשבת פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה. א"ל רבא לרב נחמן והא תינוקות דכי מתעסק דמי, ותנן מי שהיו לו שני תינוקות, אחד למול בשבת ואחד למול אחר השבת, ושכח ומל את של אחר השבת בשבת רבי אליעזר מחייב חטאת, ורבי יהושע פוטר.

והנה יש לדון במאי מיירי בתינוקות, דלשון המשנה 'ושכח ומל' בפשוטו משמע דלא מיירי שהתינוקות התחלפו לפניו, שסבר למול את זה והלכה ידו ומל את זה, אלא שמל את שהיה דעתו למול באותה שעה, אלא שמה שמל את של אחר השבת היה מחמת שכחה, ושכחה זו נגרמה לו באשר היה תינוק נוסף שהיה עליו למולו.

ואמנם כן פירש במגניני שלמה (לעיל עב, א) בדברי המשנה, ומייתי לזה לשון רש"י בפסחים (עב, א ד"ה את של): קסבור שהוא של שבת. ועי' עוד בשו"ת חמדת שלמה או"ח סי' כ ובשו"ת אחיעזר ח"ג סי' נו בארוכה.

ומעתה צ"ב, אמאי קרי לה הגמ' מתעסק, והרי לשיטת רש"י הוה ליה שוגג גמור, שהרי אין כאן התחלפות בין התינוקות, אלא טעות ושכחה שכסבור הוא שהתינוק הזה הוא של שבת ומצוה למולו עתה. וצ"ע.

ולכאורה נראה מזה יסוד גדול, שכאשר ישנו עוד תינוק לפניו, ואותו התינוק ראוי למולו עתה בשבת, שוב די בכך להפוך את השגחה למתעסק, ואף שבפועל לא נתחלפו התינוקות כלל, והיינו משום דשוגג היינו שיש טעות רק במחשבה גרידא, אולם כאשר מצד המציאות

⁵ וכן ביאר מו"ר זצוק"ל בשיעוריו, וכן הביא בספר נתיבות שלום (כללי מלאכת מחשבת סי' כ אות י) משמו.

וככל הדברים הללו איתא להדיא בקונטרס הראיות לריא"ז בסנהדרין שם, וז"ל, ומז"ה דחה דבריו במהדורא ב', ופירש שגם בחתיכה של חלב וסבור שהיה של שומן קורא שוגג בלא כוונה, שהרי לא היתה כוונתו לאכילת חלב אלא לאכילת שומן.

וכמדומה אני שלא עיין מז"ה בפרק כלל גדול, דהתם פליגי רבה ואביי בנתכוון לחתוך את התלוש והתך את המחובר, דרבה אמר פטור ואביי אמר חייב משום דקא מכוין לחתיכה, ולא משכחת שוגג בלא מתכוין לאביי גבי שבת אלא נתכוון להגביה את התלוש והתך את המחובר, דלא נתכוון בחתיכה כלל, כדאמרינן הכא, ודכוותה גבי חלב דקסבר רוק הוא ובלעו דלא איכוון לאכילה כלל כדאמרינן התם, וכל זו השטתה שאומ' כאן, כולה היא אליבא דאביי, דנקט מילתא דהוי שוגג בלא מתכוין אליבא דכ"ע, ודוקא נקט דקסבר רוק ובלעו דומיא דנתכוון להגביה את התלוש והתך את המחובר, דלא איכוון לחתיכה גבי שבת ולאכילה גבי חלב כדפירש המורה.

ואמנם בנתכוין להגביה את התלוש, נקטו כל האחרונים בבירור בדעת רש"י שאף בכסבור שהוא תלוש ונמצא מחובר פטור בודאי מדין מתעסק, וחלוק מדין נתכוין לחתוך את התלוש, כ"כ בצ"ח ובראש יוסף ובערוך לנר בסנהדרין שם ובאבן האזל ריש הל' שבת ועוד.

לפניו ישנה סיבה למעוֹת והתחלפות ביניהם במחשבתו, שייך להגדיר שהוא מתעסק בהיתר ולא באיסור, ולא רק שוגג.

וזה יהיה לנו כהקדמה למה שרצה הגאון רבי אליהו שליט"א ליישב את הסתירה בדעת רש"י, ולהעמיד שכל דבריו בגוונא דכסבור שומן ונמצא חלב הוי שוגג, היינו דווקא באופן שאין כאן חתיכה נוספת של היתר לפנינו, ומצד המציאות אין כאן לפניו אלא איסור, רק מעוֹת היתה במחשבתו לדון את החלב כאילו היה שומן, אבל אם היה כאן גם חתיכת שומן גם אם לא נתחלפו לו החתיכות השומן בחלב, ניתן לדונו כמתעסק.

ומעתה יש לומר דהא דאמרינן בשמעתין בגוונא דכסבור שומן הוא ואכלו דהוי מתעסק היינו בגוונא שיש עוד חתיכת שומן לפניו, וכיוצא בזה בכסבור רה"י ונמצא רה"ר מיירי שיש לפניו גם רה"י, וזה מהני להחשיבו כמתעסק ולא כשוגג.

ובדומה לזה ראיתי בספר ברכת כהן על כריתות להגר"ש הכהן דויטש שליט"א שהעמיד הך דשמעתין בגוונא שבאמת היה מונח כאן בתחילה חתיכת שומן וזה גרם לו הטעות, אלא שבשעת מעשה החליפו בחתיכת חלב, ומצד המציאות היתה סיבה למעוֹת, ואין המכשול רק מצד מעוֹת במחשבתו, יעו"ש.

ולכאורה הך גוונא עדיפא טפי, כיון שאין כאן רק בלבול במחשבה לחד מצד שיש כאן חפץ נוסף, אלא שמצד המציאות שהיתה כאן בפועל ישנה סיבה למעוֹת.

ולכאורה שני ציורים אלו מפורשים להדיא בדברי רש"י בכריתות שם בד"ה מתעסק בעריות – כגון נתכוון לבוא על אשתו נדה וסבור טהורה היא אחותו ואשתו לפניו ונשמטה אשתו ולא ידע ובאה אחותו במקומה ולא דמי לשוגג דשוגג כגון שנתכוון לזו עצמה וסבור שהיא אשתו.

הציור השני 'אחותו ואשתו לפניו ונשמטה אשתו ולא ידע ובאה אחותו במקומה', היינו ממש כי האי דמתחילה היה כאן שומן ולכן סבור שהוא שומן ומאן דהו החליפו בחלב.

ואילו הציור הראשון שנקט רש"י, 'נתכוין לבוא על אשתו נדה וסבור טהורה היא', הנה הצ"ח בסוגיא דשבת כתב על דברי רש"י הללו: הוא תמוה, שגם זה הוא ממש חתיכה של חלב וסבור שהוא שומן שכתב רש"י שהוא שוגג. ולדעתי מ"ם הוא ברש"י וצריך להיות "טהורה ואשתו נדה" ונשמטה "הטהורה" ובאה "הנדה" וכמ"ש רש"י גבי אשתו ואחותו. וכ"כ בהגהות הרש"ש בכריתות. ועי' בשיט"מ ובערוך לנר.

אכן בודאי להגיה כ"כ יש בזה מן הדוחק, וגם לפי הגהה זו נמצא שזהו אותו הציור ממש כמו הציור השני, אלא שכאן במקום אחותו ואשתו היינו אשתו נדה וטהורה, וזה דוחק שרש"י כפל ציורים שונים בלא שום חידוש.

ולכאורה יש מקום לבאר ברש"י שנתכוין לבוא על אשתו נדה ובא על אשתו הנדה והיינו משום דסבור שהיא אשתו הטהורה, [אבל לא החליף בין ב' הנשים בפועל, דעיקר חסר מן הספר]⁶, וא"כ האי גוונא זהו ממש מעין הציור של הג"ר אליהו שליט"א שהטעות היא בחפצא שנטלו לחד, דכסבור שהוא היתר ונמצא איסור, אלא שיש כאן חפצא נוסף של היתר שהוא גורם את הטעות.

⁶ וכן ביאר בספר נתיבות שלום סי' כ אות ה.

אולם מסברא יש לדון טובא בעיקר החילוק, דהתינח אם סברת הפטור של מתעסק היה שזו מדרגה גבוהה יותר של שגגה, והיינו משום שהוא טועה במציאות ולא רק בדיעה חיצונית שכעת עולה במחשבתו⁷, ואזי מובן היטב שכאשר יש לפניו סיבה למעות מצד המציאות, אף שבאמת אינו מתעסק בפועל במעשהו בדבר נוסף, נחשב לשוגג טפי, ויצא מכלל הגדרת שוגג להגדרת מתעסק.

איברא, כבר ידוע ומפורסם בבי מדרשא שמוגיין דעלמא לא כן, אלא שמתעסק זהו פטור מצד הלכות מעשה, שמתעסק מייחסרא בתורת עשיית המעשה, שהרי זה כנעשה מאליו ולא על ידו⁸. וראיה ניצחת כהבנה זו הוא סברת החיוב במתעסק בחלבים ועריות שכן נהנה, דהתינח אי חסרון מתעסק הוא בגדרי החיוב על המעשה, אזי נתחדש כאן שמתחייב על ההנאה ולא על המעשה, או שההנאה אחשביה כמעשה, או שההנאה מייחסת אליו את עשיית המעשה על כרחו גם בלי שיתעסק במעשה להדיא⁹.

ולכאורה אי משום הא, ודאי אין לחלק בזה אם יש גם חתיכת היתר לפניו, דסו"ס מה שייכות החתיכה הנוספת למעשה דיליה שלוקח החתיכה שחפץ בה ועלה בידו מבוקשו¹⁰.

והנה בלשון רש"י בכריתות שם איתא: מתעסק בחלבים – כגון חלב ושומן לפניו ונודע שזה חלב וזה שומן ונתכוון לאכול שומן והביט למקום אחר והלכה ידו אל החלב ואכלו. **אי נמי חלב וחלב לפניו וסבור שהוא שומן ונתכוין לאכול חתיכה זו ואכל את זו.**

וצ"ב טובא, דהתינח כאשר נתכוין לאכול שומן והלכה ידו אל החלב ואכלו, דזה שפיר הוי מתעסק ומייחסרא ליה תורת מעשה אכילת חלב, אבל בגוונא דחלב וחלב לפניו וסבור על חתיכה אחת מהן שהיא שומן ואכל חתיכה אחרת ממה שנתכוין לאכול, מה בכך, הרי עצם הדבר שסבר על החתיכה שהיא שומן ונמצאת חלב זהו שוגג גמור, כמו שמסיים בה רש"י,

⁷ וכסברא זו משמע בלשון התוס' בכריתות (ימ, ב ד"ה דהא): "דשוגג הוא בדבר שידוע לנו שהוא איסור, אבל הכא מתכוין לדבר שהוא היתר כלולי עלמא אם היה כפי מה שהיה סבור וכו'.

⁸ וכן נקט מו"ר זצוק"ל בשיעוריו שזהו 'סוגיין דעלמא' כסברת המקו"ח דסבירא ליה דפטור מתעסק היינו משום דבכה"ג ליכא כאן מעשה עבירה כלל מה"ת, ודלא כעולה מדברי הגרע"א דס"ל דהוי רק גזירה"כ לפוטרו מחיוב הטאת, והיינו לפי דמייחסרא בתורת שוגג שבו דדמי קצת לאונס, וכך הוא לשון הגרע"א בדרו"ח מערכה י ס"ק יח: דהא מתעסק קיל טפי דלדעתו שהוא תלוש אין כאן מציאות איסור וכו'. ועיי' במה שהאריך בזה בספר נתיבות שלום סי' טז.

⁹ ביאורים אלו באו בהרחבה בדברי האחרונים בכיאר סברת 'שכן נהנה', עיי' קובץ שיעורים ח"כ סי' כג, ברכת שמואל כתובות סי' א בשם הגר"ח, ברכ"ש כתובות סי' יב אות ב, אתון דאורייתא סימן כד, קהילות יעקב שבת סי' לה. וראה עוד בחזו"א הוריות סי' טו ס"ק ט.

¹⁰ מכה טענה זו נטה בספר נתיבות שלום לדחות הבנה זו כגדר מתעסק, ואמנם גם מו"ר זצוק"ל בשיעוריו נתקשה בזה מאוד, ולבסוף צידד לומר שסברת שכן נהנה היא להצריכו כפרה על ההנאה אף שהוא שוגג טובא, וכעין סברא זו יעויין בשו"ת מהרש"ם ח"א סי' קפ.

ושוב מצאתי שכך צידד בהערות למרן הגרי"ש אלישיב זצוק"ל, והביא דוגמא לזה מדין משמש עם אשתו ונמצאת נדה, דשלא בשעת וסתה חשיב אנוס, כמבואר בשבועות יח, א ונפסק ברמ"א יו"ד סו"ס קפה, ואעפ"כ כתב מהר"ם פאדווה דצריך להתענות משום דעכ"פ נהנה מן העבירה.

והוסיף עוד לבאר עד"ז דברי רבינו גרשום בכריתות דמפרש מתעסק בעריות כגוונא דנפל מן הגג ונתקע בה, והרי מבואר בדברי התוס' בכריתות יא, א לגבי אשם שפחה הרופה דבכה"ג הוי אנוס ופטור, ומפני מה מחייבו ר"ג קרבן משום שנהנה, וע"כ דכיון שנהנה בעי מיהת כפרה על ההנאה.

ואילו עצם הדבר שמחליף בין חלב לחלב, הרי לכו"ע אין בכך משום מתעסק כיון ששני ההתייכות שניהם ממין אחד ושניהם איסור, ומה מהניא לי הצטרפות שני הדברים, שגגתו דכסבור שומן הוא וגם התחלפות החלבים לאשוויי מתעסק¹¹.

ואשר לכאורה מוכרח בזה, שמעמו של רש"י דכסבור שומן ונמצא חלב אינו מתעסק אלא שוגג, היינו משום שעד כמה שנתעסק בחתיכה מסוימת ועלה מבוקשו בידו, יש כאן תורת מעשה מושלם, אין די במחשבת 'כסבור שהוא שומן' להפקיע ממעשה זה לאשוויי כמתעסק בדבר אחר, שאין טעות במחשבה מוציאה מידי מעשה, ולכן כאשר נתעסק בחתיכה אחרת שאין כאן עשייה מושלמת, אף שמשום הא לחוד, כיון ששני ההתייכות הינם איסור, אין בזה משום מתעסק, מ"מ כדי להפקיע ממעשה כזה סגי בטעות דכסבור שהוא שומן, ודוק.

ועכ"פ נראה שמדברי רש"י באותו הדיבור עצמו נראה מוכרח שפטור מתעסק נעוץ בחסרון תורת מעשה שבו, וגם לכאורה מדויק מתוך דברי רש"י גופיה שלא כפי האוקימתא הנ"ל, שהרי רש"י חזר אחר גוונא דחלב וחלב לפניו וסבור שהוא שומן ונתכוין לאכול חתיכה זו ואכל את זו, ולא נקט אופן פשוט יותר שהיה סבור על חלב שהוא שומן מחמת שהיה שומן מונח אצלו. וצ"ע.

תוספת תמיהות וסתירות בענין

[ד] ובאמת שבדומה לסתירה זו בדעת רש"י מצינו גם בשיטת הראשונים, הרמב"ן הריטב"א והר"ן, שבשמעתין הכריעו כדעת התוס' והאריכו בקושיות על שיטת רש"י, ואילו בסוגיא דשבועות תפסו שיטה אמצעית בין רש"י להתוס' בכל הנידון של מתעסק ומלאכת מחשבת, יעו"ש בדבריהם, ובסוף דבריהם מפורש להדיא דנקטו דינא בפשיטות דמתכוין לחתוך תלוש ונמצא שהוא מחובר חייב ולא מיפטר לא משום מתעסק ולא משום מלאכת מחשבת, וצ"ת.

וגם בפירוש גוונא דתינוקות מצינו סתירה, דהנה בלשון רש"י בכריתות מפורש להדיא שנתחלפו התינוקות, וז"ל, תינוקות היינו מתעסק – שנתכוון למול את זה ומל את זה ושוגג כגון שהיה מתכוין לזה עצמו אבל סבור שנולד בשבת. וכן ביאר בשו"ת עונג יום טוב סי' כא.

והנה הג"ר אליהו שליט"א רצה להביא כסמך להבנתו הנ"ל ראייה מעצם הדבר שכל שגגת שבת אינה נחשבת כמתעסק, שהרי לפי הבנת התוס' זהו בעצם מתעסק כסבור שהוא היתר ונמצא איסור, וה"נ כסבור שהוא חול ונמצא שהוא שבת¹². וביאר דהיינו טעמא לפי שמציאות יום חול אינה קיימת עכשיו בעת יום השבת כלל, אלא טעות הוא שמעה במחשבתו, ועל כן ליכא פטור מתעסק בכה"ג.

אולם באמת נראה דאדרבה, לפי ההגדרה שמתעסק היינו פטור בחסרון תורת מעשה שבו ולא מצד שזו מדרגה גבוהה יותר של שגגה, אזי מבואר ביותר ולק"מ, דל"ש כלל מתעסק

¹¹ ויעו"י מש"כ בזה בספר נתיבות שלום שם אות ז.

¹² וכבר עמדו בזה האחרונים בשו"ת מנחת ברוך (סימן י) ובשו"ת חלקת יואב (סימן ו) ועוד.

ובשו"ת מנחת ברוך (סי' י ענף ב) דן עוד באשר לקו' הגרע"א מדין העלם מקדש, דליכא פטור מתעסק בכה"ג רק מחמת אי ידועת המציאות מחמת שהיו אותו מעשה כניסה לבית, ואף שהוא נתכוין למעשה כניסה של היתר, ויש לפלפל בסברא זו, ועי' בשו"ת אבני נזר חו"מ סי' קצ אות ח ובחזו"א הוריות שם.

בכסבור שהוא חול, כי אין כאן שום חיסרון או טעות בעשיית המעשה עצמו, ואין השינוי אלא מצד הדין שתלוי בתאריך של אותו היום, וזה ל"ש לפטור מתעסק¹³.

בדין מתעסק במזיד

[א] בספר חשוקי חמד (בכורות י, ב) דן הגאון רבי יצחק זילברשטיין שליט"א: שאלה יהודי שומר תורה ומצוות, עמד באמצע הקידוש, ולפתע הייתה הפסקת השמל בביתו, לאחר כמה דקות החשמל חזר. ולאחר ששוב כבה, ושוב נדלק, יצא לחדר המדרגות, ומצא שם

¹³ והנה בספר נתיבות שלום (סי' כב אות ה) הביא בשם מו"ר זצוק"ל לדון ביסודו של השיט"מ בכריתות שהקשה בגוונא דב' תינוקות למה בעינן לדינא דמלאכת מחשבת ולא פטרינן משום מתעסק בכל התורה כולה, וביאר בשיט"מ, וז"ל, וי"ל דהך דתינוקות הוי כמו מתכוין לאיסור שהוא מתכוין למלאכה גמורה לעשות חבורה וכו' אלא דרחמנא שריא ואין זה היתר גמור וכו'.

ולכאורה חילוק זה מבואר אי יסוד פטור מתעסק משום תוקף השגגה שבו, שהוא שוגג יותר משוגג בעלמא, והוא קרוב לאונס, ובה אמרינן שכאשר יש כאן מעשה איסור אלא דרחמנא שריא, יש לו להיזהר יותר, ואינו נפטר בזה, אולם אי יסוד הפטור מצד חסרון תורת מעשה דהוי כנעשה מאליה, אזי מה בכך שפשע טפי וה"ל לעיוני בדבר שהוא מעשה איסור בעצם, סו"ס יש כאן התעסקות במעשה אחר, יעו"ש שהניח בקושיא.

אכן מציאתי בספר קובץ שיעורים (כתובות אות יט) שכתב לבאר דברי השיט"מ באופ"א וז"ל, וביאר הדבר דפטורא דמתעסק אינו מפני שסבור שהוא היתר דא"כ בסבור בשבת שהוא יום חול ודאי מתכוין להיתר ומי"מ חייב חטאת, אלא כלל דמתעסק שסבור לעשות מעשה אחרת, כגון בסבור תלוש ונמצא מחובר, שלא היתה כונתו לתלוש מהמחובר אלא להתייבש תלוש דהיא מעשה אחרת לגמרי, אבל בשני תינוקות עשה את המעשה שנתכוין לה, אלא שהיה סבור שהיא היתר ונמצאת אסורה, ולפי"ז אינו מדוקדק לשון השיט"מ "ואין זה היתר גמור" דאפילו היה היתר גמור לא מיקרי מתעסק כמו בסבור שהוא יום חול.

ושוב ראיתי שבכתבי תלמידים משיעור מו"ר זצוק"ל הביאו דברים הפוכים ממש ממה שכתב בנ"ש משמו, וז"ל, ומי"מ דברי השיט"מ א"ש דווקא אי נימא דמתעסק חסרון במעשה הוא, ובהא י"ל דחשיב דנתכוון למעשה איסור, דאי נימא דשוגג טפי הוא דקסבר דבר המותר, מאי אכפ"ל דלאו היתר גמור, סו"ס קסבר דמעשה דהיתר הוא עושה ועלה בידו מעשה איסור ושוגג הוא. וצריך תלמוד.

ויש להתבונן הרבה בתירוץ של השיט"מ, שאחר שמבאר דתינוקות הוי כמו מתכוין לאיסור וכו', מבאר הטעם דלשמואל קשיא, "אבל אמתעסק דשמואל קשיא ליה, דאמר מתעסק שייך שפיר במתכוין לעשות איסור ועלה בידו איסור אחר א"כ ה"נ לפטור, דנהי דבדשמואל עלה בידו גוף [אחר וגבי תינוקות איירי בגוף] אחד ואין זה מלאכת מחשבת, מ"מ מדברי שמואל אנו למדין דכך לי מתעסק במתכוין לעשות [איסור] כמו לעשות היתר, ואילו מתכוין להיתר ממעמינן מבה גם מתכוין לאותו גוף שנמצא אסור, כמו כן לשמואל אם נתכוין לגוף זה לעשות מלאכה גמורה אבל סבור שהוא היתר ונמצא שאותו גוף עצמו אסור פטור, דכך לי מתכוין לאיסור כמו מתכוין להיתר.

ובדברי השיט"מ נשמע דסבר דאף כי סבירא ליה דדין מתעסק ודין מלאכת מחשבת לאו חדא הלכתא נינהו כעולה בשיטת רש"י, אלא נראה דפשיטא ליה כמו שהעמידו התוס' בכמה דוכתי דדין מלא"מ דאמר שמואל הוי דין נפרד מדין מתעסק דכל התורה כולה, ודין מתעסק דכל התורה כולה מייירי בגוף אחד כסבור שהוא היתר ונמצא איסור, ודין מלא"מ הוי בב' גופין והחליף ביניהם, מ"מ אין כאן ב' דינים נפרדים לגמרי, אלא הדין של מלאכת מחשבת בשבת מרחיב את פטור מתעסק בשבת למקרים נוספים, והיינו שכיון שמלאכה בשבת בעינן שתהיה 'מחשבת' טפי, ע"כ חשבינן מתעסק גם באם מחליף בין חפץ לחפץ ושניהם של איסור.

ואמנם אליבא דשמואל הורחב דין מלא"מ וזה מגלה גם על מתעסק, ולכאורה יש כאן גילוי על כח מחשבת הגברא אף כאשר אין לזה אחיזה במציאות שלפנינו, וצ"ת.

חשמלאי [שעדיין אינו שומר תורה ומצוות] מטפל בארון החשמל. התברר שלאחד השכנים שעדיין אינו שומר תורה ומצוות, אירעה תקלה, והזמין את החשמלאי, והלה ניגש בטעות אל לוח החשמל שלו, וחיפש את התקלה, תוך כדי שהוא מדליק ומכבה את החשמל.

ועתה בא לשאול, האם מותר לי ליהנות מהחשמל הדולק בביתי, ולאכול למחר את המאכלים שנמצאים על הפלטה, צדדי הספק: אולי מותר שהרי אין לי שום הנאה מהמעשה שבת של הישראל, שהרי מקודם היה לי חשמל, וגם עכשיו יש לי חשמל, והוא טיפל בחשמל שלי שלא ברשות. אך יתכן שאסור, שהרי סוף כל סוף, לאחר שהחשמלאי כיבה את החשמל, היה לי חושך, וכעת אני נהנה מהמעשה שבת שהחשמלאי חזר והדליק במזיד את החשמל.

הגר"י שליט"א מפלפל ומצדד בכמה אנפי בשמועה דמתעסק, ומסיק: וכאשר הצעתי את השאלה לפני מו"ח מרן הגר"ש אלישיב שליט"א, אמר לי טעם נוסף שאין בזה מתעסק, שכיון שהוא מחלל שבת אין בו דין מתעסק. ונראה בכוונתו שכל דיני מתעסק לא נאמרו אלא כאשר עושה מלאכה בשוגג, וגם לא נעשית מחשבתו, אבל באופן שלא איכפת ליה כלל מהשבת, וגם אם היו מזכירים לו ששבת היום, לא היה מפסיק ממלאכתו, גם אם לא נעשית מחשבתו אינו נחשב למתעסק, אלא למחלל שבת, ואסור ליהנות ממעשיו.

[ב] והנה בדברי הגר"י שליט"א לא נתבאר כלל מהי הסברא שכל דיני מתעסק לא נאמרו אלא כאשר עושה מלאכה בשוגג, אבל באופן שלא איכפת ליה כלל מהשבת, וגם אם היו מזכירים לו ששבת היום לא היה מפסיק ממלאכתו אינו נחשב למתעסק למרות שלא נעשית מחשבתו, דמה בכך שלא היה מפסיק בכל מצב, סו"ס מיחסרא בתורת מעשה דיליה לחיובי.

ונראה לדון בסברת הגר"ש"א באופן אחר, ונקדים דהא מיהת פשיטא שהגר"ש"א זצוק"ל לא דן לפי שיטת הגרע"א הידועה שהפטור של מתעסק הוא רק פטור מחיוב קרבן חטאת בפרשת שגגות, ומ"מ מיקרי שגגת איסור, דא"כ אין כאן נידון בכלל, שבודאי יש כאן 'מעשה שבת' בכל אופן שהוא, ואפילו במתעסק גמור.

וכבר נתבאר שסוגיין דעלמא כדעת המקור חיים ודעימיה דפטור מתעסק הינו פטור גמור, ומשוי ליה כהיתר מן התורה, והיינו לפי דמיחסרא בתורת מעשה דיליה, ונראה שגם לפי דבריהם סבר הגר"ש"א לאסור מעשה שבת בנידון דידן, וכפי שיתבאר.

ופתח השמועה הוא בדין נתכוין לחתוך מחובר זה וחתך מחובר אחר, שנחלקו הראשונים בדינו, לדעת התוס' אין לדון לפוטרו מדין מתעסק כלל, אלא רק מדין מלאכת מחשבת שלא נתקיימה מחשבתו, ולא נחלקו בדבר זה, אלא אב"י ורבא דמיירו מדין מתעסק לא נקטו דוגמא זו שאין פטורה אלא מצד מלאכת מחשבת, ושמואל מיירי בה מצד דין מלא"מ, ואילו לרש"י נחלקו אב"י ורבא על שמואל בדין זה, ונראה שאין כאן חלוקה בין דין מתעסק למלא"מ, והכל ענין אחד הוא, שדין מלאכת מחשבת מרחיב את הפטור של מתעסק בשבת, אבל בודאי יסוד הפטור כה"ג הוא מלתא דמתעסק ונלמד מקרא דאשר חטא בה.

והנה לשיטת התוס' בודאי אין כאן נידון לפטור מתעסק במזיד, [אם לא מדינא דמלא"מ], וכל הנידון הוא לדעת רש"י, וכאמור, ובזה נראה שאף להבנת האחרונים שהפטור של מתעסק הוא דאיתמעט מתורת מעשה, מ"מ נאמר דין זה רק בשוגג ולא במזיד.

ומעמו של דבר, שאף שהפטור של מתעסק נאמר בנתכוין לחתוך מחובר זה וחתך מחובר הוא, שכל מעשהו נעשה בדעת שלמה לעשות מעשה איסור בשבת, ואף שבודאי מיירי בשוגג, והיינו שכסבור שהוא יום חול, ובפשוטו יש לומר שאין שום שייכות בין הטעות שלו שסבור שהיום יום חול, והיינו שוגג, לבין הטעות בהתעסקות שנתכוין לחתוך מחובר זה

והלכה ידו אצל מחובר אחר, מ"מ אליבא דקושטא נראה דלא שייך לדון פטור מתעסק אלא בגוונא דשוגג ולא במזיד.

והיינו משום שאף שיסוד פטור מתעסק הוא לדון דמיחסרא בתורת מעשה דיליה, נראה שלא סגי בטעות בדרך ההתעסקות בעלמא להפקיע ממנו תורת מעשה, ולדוגמא אם במזיד מתכוין לחתוך מחובר זה ועלה בידו מחובר אחר, הרי יש כאן מעשה מושלם של תלישת מחובר והוא מתכוין לעבירה של תלישת מחובר, ומה לי אם נתכוין למחבר זה או למחבר אחר, ואיזה מין פטור הוא דבעינן שיתעסק בפרט מסוים שהיתה מחשבתו עליו.

ומסברא היה נראה שכל המיעוט מתורת מעשה הוא רק כאשר מיחסרא בתורת המעשה מצד שהמעשה הוא בשוגג, והיינו שכל חיובו על המעשה הוא מצד ההתעסקות בפועל שעשה מה שעשה ולא מצד הכוונה ותורת העשיה מצד הגברא, כי היה שוגג בעשיה, ובכה"ג אמרינן שכיון שהיתה טעות בהתעסקות ומיחסרא בעשיה ה"יבשה' מצד עצמה, אזי ניתן לנתק את העשיה מהעושה ולומר דמיחסרא בתורת העשיה כלפי יחוס המעשה לעושה לחיובו עליו. אבל במעשה עבירה מושלם שנעשה בדעת שלמה, לא שייך לדון פטור מתעסק כלל, וכאמור.

וזכר לדבר נראה במה שמצינו בסוגיא דכריתות שם בסברת ר' אליעזר ור' יהושע בדין אבד מלקט מליבו נתכוין ללקט ענבים ושכח וסבור תאנים בעינא והלכה ידו אצל הענבים שגם לר' אליעזר וגם לר' יהושע בעינן נעשתה כוונתו והיינו מחשבה ראשונה של לקיטה, ולכאורה צ"ב מה איכפת לן מה חשב מתחילה.

ונראה הביאור שכל מושג פטור מתעסק הוא כאשר מעשה נעשה בחוסר מודעות וכוונה, ועל מעשה כזה אמרינן שכאשר ההתעסקות בפועל בחפץ זה היא בטעות מיחסרא בתורת עשיה דיליה, אבל כאשר המעשה מבחינתו הוא מושלם, מה לי אם טעה בפועל והלכה ידו אצל הענבים, ודוק.

[ג] אולם מצאתי כמה מקורות בדברי הראשונים והאחרונים דסבירא להו דאיכא פטור מתעסק אף במזיד.

ראשית, הנה רש"י בסנהדרין (סו, א) כתב: המחלל את השבת... שחייבין על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת – כגון דבר שיש בו מעשה ומלאכת מחשבת, ולא המתעסק. וכתב הפמ"ג בפתיחה להלכות שבת, "ומה שכתב [רש"י] לא המתעסק, לכאורה היינו שתי נרות דולקות ונתכוין לכבות זה וכיבה זה, או נתכוין ללקוט זו וליקט זו, דפטור לתוספות בשבת ע"ב ב' [ד"ה נתכוין] כרב נחמן אמר שמואל כריתות י"ט ב'. וא"כ אמאי לא אמר למעוטי מתעסק בשתי נרות דולקות ונתכוין לכבות זה וכיבה זה במזיד והתראה פטור, דמלאכת מחשבת, וכל שאין חטאת בשוגג, פטור במזיד.

שנית, בביאור הלכה (סי' שטז סעיף ח ד"ה ולהרמב"ם) כתב בתו"ד: אמנם לאחר העיון נ"ל שאינה קושיא כלל דהא כל טעם הרמב"ם שמתיר בהא דסעיף ז' אף דבעלמא ס"ל מלאכה שאינה צריכה לגופה חייב הוא משום דהוי בכלל מתעסק בעלמא להנצל מנשיכתו וזה שייך רק כשמכוין בעת הצידה בשביל זה, עכ"ל. והתם בודאי הוי בכלל הגדרת מזיד במעשה זה.

עוד מצינו לשון הרמב"ם הלכות מאכלות אסורות (פי"ד הי"ב): האוכל מאכל ממאכלות האסורות דרך שחוק או כמתעסק, אף על פי שלא נתכוון לגוף האכילה, הואיל ונהנה חייב כמי שמתכוון לעצמה של אכילה, והנייה הבאה לו לאדם בעל כרחו באיסור מכל האיסורין אם נתכוון אסור ואם לא נתכוון מותר.

ויעויין בספר אבי עזרי (קמא הל' איסורי ביאה פ"א הי"א) שהאריך לבאר בדעת הרמב"ם דאכילה דרך שחוק היינו אכילה במזיד ממש, ואעפ"כ איכא פטור מתעסק בלאו סברת חיוב שכן נהנה.

עוד מצינו בדברי הר"ן בראש השנה (כח, א) שכתב לבאר דבמצות אכילת מצה א"צ כוונה, אע"פ שבעלמא קיי"ל דמצוות צריכות כוונה, משום שנהנה מן האכילה. ולכאורה נראה שהקיש סברת שכן נהנה להחשיבה ככוונה חיובית ב'מתעסק במצוות' כמו דמהניא סברת שכן נהנה לחייבו במתעסק באיסור. ולכאורה נראה מוכרח מזה דסבירא ליה שגם במעשה שנעשה בצורה מושלמת מצד המעשה, שעושה הדבר במודעות מוחלטת, ורק חסר כוונת מצוה, יש ע"ז שם מתעסק.

וכיוצא בזה יעויין בשער הציון (סי' תרלט ס"ק צג) וז"ל, ודעת החיי אדם שהעתיק דבכל גווני חייב לברך שם אפילו אם לא יאכל, נראה דטעמו דהמנהג שנהגו הוא רק בביתו שדרך לקבוע שם סעודה, אבל בבית אחרים שאין דרך לקבוע שם סעודה, לכולי עלמא כל שנכנס שם חייב לברך. ומכל מקום נראה דאפילו לדידיה הוא רק כשנכנס לשם ורוצה לישב שם, אבל כשנכנס לשם לגבות חובו וכדומה, שאר עסק ואין נפקא מיניה אצלו בין אם הוא סוכה או בית או חוץ, בזה לכולי עלמא אין צריך לברך דלא עדיף ממתעסק בעלמא, ורק בחלבים ועריות אמרינן דמתעסק חייב שכן נהנה, כן שמעתי בשם גדול אחד, ונכון.

הרי שצידד לדון דין מתעסק בנכנס לסוכה ואכל שם במודעות גמורה, אלא שהיתה זו בדרך התעסקות אחרת, ולא היתה כוונתו בכניסתו לשם אכילת סוכה.
